

Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal

ISSN 2667-7326 | e-ISSN 2667-6710

Aralık / December 2022, 19: 9-43

Harputlu Abdülhamit Hamdi Efendi'nin (1830-1902) İnsan Fiilleri Meselesine İlişkin Fikirleri ve Değerlendirilmesi

Erkan BULUT

Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Kelâm Anabilim Dalı

Assist. Prof., Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology,
Department of Kalam

Sivas/Turkey

erkanbulut@cumhuriyet.edu.tr

orcid.org/0000-0002-6062-6510

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi /Research Article

Geliş Tarihi / Received: 6 Eylül / September 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 15 Ekim / October 2022

Yayın Tarihi / Published: 30 Aralık / December 2022

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Aralık / December

Sayı/ Issue: 19

Sayfa /Page: 9-43

Atıf / Cite as: Bulut, Erkan. “Harputlu Abdülhamit Hamdi Efendi'nin (1830-1902) İnsan Fiilleri Meselesine İlişkin Fikirleri ve Değerlendirilmesi [The Ideas and Opinions of ‘Abd al-Hamīd Hamdī al-Harputi (1830-1902) about Human Acts]”. *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 19 (December 2022): 9-43

<https://doi.org/10.18498/amailad.1171442>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Amasya University, Faculty of Theology, Amasya, 05100 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/amailad>.

The Ideas and Opinions of 'Abd al-Hamīd Hamdī al-Harputi (1830-1902) about Human Acts

Abstract

This article was written to discuss and evaluate 'Abd al-Hamīd Hamdī al-Harputi's views of human deeds. Undoubtedly, "the freedom of man in his deeds" is one of the debatable issues that has preoccupied the minds of Muslim scholars throughout the history of Islamic thought. The nature of human freewill, as opposed to the absolute will of Allah, its role in human actions, and the problems arising from this have been a matter for intense debate between madhabs in the history of Islamic thought. There is no doubt that the practices of the rulers at the time, along with some outside influences, also had an impact on the emergence of this debate, which is considered based on Halku af'ali'l-'ibad. Such factors prepared the grounds for the emergence of the Qadariyyah and Jabriyyah sects, which can be considered as ifrad and tafrid. The Qadariyyah sect maintained that humans should be free in order for them to be held responsible for their deeds, and therefore humans themselves create their own deeds. In contrast, the Jabriyyah sect claimed that human will and power should be understood in a metaphorical sense, unlike God's absolute will. Moreover, by saying that no action can truly be attributed to man, it envisioned man as a being with no willpower at all. The Qadariyyah sect argued that in order to be held responsible for his actions, man must be free and must be able to create his own actions, whereas Jabriyyah viewed the will and power of man, as opposed to God's absolute will, in a metaphorical sense. Being considered as representatives of Ahl al-Sunna, the Ash'ariyyah and Maturidiyyah schools, although having different views regarding details, tried to adopt a moderate path by offering the idea that it is only Allah who has the power to create and that kasb belongs to His servants. This critical issue is one of the basic issues of kalām, and many works have been composed to address it. One of those interested in this issue is 'Abd al-Hamīd Hamdī al-Harputi, a scholar who lived in the late Ottoman Period. 'Abd al-Hamīd Hamdī al-Harputi addressed the issue of human actions in his work entitled *al-Simt al-'abqarī fi sharḥ al-'iqd al-jawharī fi l-farq bayna kasbay al-Maturidī wa-l-Ash'arī* (Fabulous pearls, composed as a commentary on *al-'Iqd al-jawharī*, written about the difference between the theory of kasb in Maturidiyyah and Ash'ariyyah). This work is the commentary of *Risalat al-'Iqd jawhari* by Khālid al-

Baghdādī, one of the sufis of the Naqshbandī sect (d. 1242/1827). In the present study, only the opinions of ‘Abd al-Hamīd Hamdī al-Harputi provided in the afore-mentioned work were addressed while the those of Khālīd al-Baghdādī, the author of the work, were not discussed. The work also includes many Kalāmi issues related to human deeds. However, only the views that are directly related to human deeds were addressed in the present study.

‘Abd al-Hamīd Hamdī al-Harputi discussed the issues by adhering to the main text in his commentary, yet he did not refrain from expressing his disagreement with the author of the text and from criticizing him whenever needed. He noted that al-Ghazālī’s accusations (d. 505/1111) against Islamic philosophers are unfair because these philosophers adhere to a monotheistic belief, and they maintain their belief that the creator of all deeds is Allah Ta‘ala Himself. However, al-Harputi stated that these scholars adopted a deterministic approach which resulted from their devotion to the theory of reason, thereby noting that he did not agree with al-Ghazālī’s criticisms about them.

Being a member of the Māturīdī madhab, ‘Abd al-Hamīd Hamdī al-Harputi sometimes criticized Ash‘arī views while highlighting his Māturīdī views; this presents the evidence that he was influenced by the representation of his madhab. In his work, it is possible to come across conflicts regarding the information he provided when comparing the views of Ash‘arīyyah and Māturīdīyyah on the issue, and he failed to present a coherent theory of kasb in Ash‘arīsm in plain words. Moreover, it can be said ‘Abd al-Hamīd Hamdī al-Harputi repeated himself as he failed to get rid of the influence of the literature on the issue, and he was rather hesitant to say something new.

In conclusion, noting that the Jabriyyah represented the ifrad while the Mu‘tazila represented the tafriid side in the issue of human deeds, ‘Abd al-Hamīd Hamdī al-Harputi evaluated the Ash‘arī and Māturīdī understanding as sects representing the center line. He considered it as a correct attitude for these schools to take a middle path between jabr and tafwid in terms of human deeds. Although he sometimes criticized the views of Ash‘arīsm, he described the Ash‘arī and Māturīdī madhabs as the extensions of the Salafist tradition in this issue.

Keywords: Kalām, ‘Abd al-Hamīd al-Harputi, Human Deeds, Power, Kasb

Harputlu Abdülhamit Hamdi Efendi'nin (1830-1902) İnsan Fiilleri Meselesine İlişkin Fikirleri ve Değerlendirilmesi

Öz

Bu makale Harputlu Abdülhamid Hamdi Efendi'nin insan fiilleri konusundaki görüşlerini tespit etmek ve değerlendirmek amacıyla yazılmıştır. İslam düşünce tarihinde Müslüman âlimlerin zihinlerini en fazla meşgul eden konulardan birisi kuşkusuz bir problematik olarak "insanın fiillerindeki özgürlüğü"dür. Allah'ın mutlak iradesi karşısında insan iradesinin mahiyeti, fiillerindeki rolü ve buna bağlı olarak ortaya çıkan problemler İslâm düşüncesi tarihinde mezhepler arasında polemik konusu olmuştur. Halk-u ef'âli'l-ibâd bağlamında ele alınan bu tartışmaların ortaya çıkmasında dış etkilerin yanı sıra devrin idaresinin yapmış olduğu uygulamaların da etkisi olduğu kuşkusuzdur. Bu hadiseler ifrat ve tefrit olarak nitelendirebileceğimiz Kaderiyye ve Cebriyye fırkalarının ortaya çıkmasının zeminini hazırlamıştır. Kaderiyye fırkası insanın fiillerinden sorumlu tutulabilmesi için özgür olması gerektiğini, dolayısıyla kendi fiillerini kendisinin yarattığını savunmuş; buna karşın Cebriyye, Allah'ın mutlak iradesi karşısında insanın irade ve kudretini mecâzî olarak kabul etmiş, gerçek anlamda insana hiçbir fiilin nisbet edilemeyeceğini söyleyerek onu tamamen iradesiz bir varlık olarak tasavvur etmiştir. Ehl-i sünnetin temsilcileri sayılan Eş'arîyye ve Mâtürîdiyye ekolleri ise her ne kadar detaylarda farklı görüşlere sahip olsalar da yaratmanın Allah'a ait; kesbin ise kullara ait olduğu düşüncesini geliştirerek orta yolu bulmaya çalışmışlardır. Bu önemli konu kelâm ilminin temel meselelerinden birisi olup üzerinde birçok eser kaleme alınmıştır. Bu mesele ile ilgilenenlerden birisi de Osmanlı'nın son dönem âlimlerinden birisi olan Harput'lu Abdülhamid Hamdi Efendi'dir. Abdulhamid Hamdi el-Harpûtî, insan fiilleri meselesini *es-Simtu'l-âbkarî fi şerh-i ikdi'l-cevherî fi'l-farq beyne kesbî'l-Mâtürîdî ve'l-Eş'arî* (Mâtürîdî ve Eş'arî'nin kesb teorisi arasındaki fark konusunda yazılmış olan *ikdi'l-cevherî*'yi şerh etme maksadıyla dizilmiş şahane inciler) adlı eserinde tartışmıştır. Söz konusu eser Nakşibendiyye tarikatı sûfilerinden Hâlid el-Bağdâdî'nin (öl. 1242/1827) *Risâletü'l-ikdi'l-cevherî* adlı eserinin şerhidir. Bu makalede söz konusu eser içerisinde sadece Abdülhamid Efendi'nin görüşleri seçilmiş, eserdeki metnin sahibi Hâlid el-Bağdâdî'nin fikirlerine ise temas edilmemiştir. Eser insan fiilleriyle bağlantılı olan birçok kelâmî meseleyi de içermektedir. Ancak bu meselelerden sadece insan fiilleriyle direkt bağlantılı olan görüşler ele alınmıştır.

Abdülhamid Efendi şerhinde ana metne bağlı kalarak konuları incelemeye çalışmış; bununla birlikte metnin sahibine katılmadığı yerlerde bunu dile getirmekten ve yeri geldikçe eleştirmekten de geri durmamıştır. İslâm filozoflarına yönelik özellikle Gazzâlî (öl. 505/1111) tarafından yapılan ithamların haksız olduğunu, zîrâ onların bütün fiillerin yaratıcısının Allah Teâlâ olduğuna dair inançlarını koruduklarını belirterek tevhîdî bir düşünceye sahip olduklarını ifade etmiştir. Şu kadar var ki onların meseleyi determinist bir anlayışla ele aldıklarını bunun gerekçesinin de akıllar nazariyesine olan bağılıkları olduğunu dile getiren Abdülhamid Efendi, böylece Gazzâlî'nin onlar hakkındaki eleştirilerine de katılmadığını belirtmiştir.

Mâtürîdî mezhebi mensubu olan Abdülhamid Efendi'nin zaman zaman Eş'arî görüşleri eleştirmesi ve Mâtürîdî görüşleri öne çıkarması, onun mezhebini temsilin etkisinde kaldığını gösteren kanıtlardır. Eserinde Eş'arîlerin kesb teorisini derli toplu bir şekilde net olarak ortaya koyamadığı gibi Eş'arîlik ile Mâtürîdîliğin konuyla ilgili görüşlerini mukayese ederken verdiği bilgilerde birbiriyle çelişen hususlara rastlamak mümkündür. Öte yandan Abdülhamid Efendi'nin konuyla ilgili oluşmuş literatürün etkisinden kurtulamadığı, tekrara düştüğü ve yeni bir şeyler söylemekte oldukça çekinceli davrandığı söylenebilir. Sonuç itibariyle insan fiilleri meselesinde Cebriyye'nin ifrat, Mu'tezile'nin ise tefrit tarafını temsil ettiğini söyleyen Abdülhamîd Efendi, Eş'arî ve Mâtürîdî anlayışı orta çizgiyi temsil eden mezhepler olarak değerlendirmiştir. Eş'arî ve Mâtürîdî ekollerin insan fiilleri konusunda *cebr* ve *tefvîz* arasında orta yol tutmalarını doğru bir tavır olarak görmüştür. Zaman zaman Eş'arîliğin görüşlerini eleştirmiş olsa da bu meselede Eş'arî ve Mâtürîdî mezheplerini selef çizgisinin bir devamı olarak nitelendirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Abdülhamit Harpûtî, İnsan fiilleri, Kudret, Kesb

Giriş

Tarihi itibariyle önemli bir ilim ve kültür şehri olan Harput, geçmişten günümüze aklî ve naklî bilimler alanında da birçok âlim ve düşünürü beşiklik yapmıştır. Dolayısıyla aklî ve naklî bilimler alanında önemli birikime sahip bir yerdir. Bu kentin yetiştirdiği İslam âlimlerinden birisi de Abdülhamid Hamdi Efendi'dir. Abdülhamid Efendi daha ziyade

Kaside-i bürde şarihi ve Tasavvurati Siyelkûti muhaşşisi olarak tanınmıştır.¹ Başta tasavvuf olmak üzere İslâmî ilimlerin tamamıyla ilgilenen Abdülhamid Efendi, çoğunluğu Arapça olmak üzere birçok eser bırakmıştır. Bunlardan oldukça önemli olanlarından birisi de Nakşibendiyye tarikatı sufilerinden Hâlid el-Bağdâdî'nin² (öl. 1242/1827) *Risâletü'l-ikdi'l-cevherî* adlı eserini açıklamak üzere *es-Simtu'l-abkarî fi şerhi ikdi'l-cevherî fi'l-farq beyne kesbî'l-Mâtürîdî ve'l-Eş'arî* adındaki insan fiilleri konusunu ele aldığı şerhtir. Söz konusu şerh insan fiilleri meselesini bütün yönleriyle ele alarak tartışmaktadır. Şerhin içerisinde farklı kelâmî konulara ve hatta kendisinin bir sûfi olması münasebetiyle tasavvufi meselelere de yer vermektedir. Örneğin İbn Arabî'nin görüşleri bağlamında tasavvufa bakışını da ortaya koymaktadır. Eserin orijinal taraflarından birisi de Abdülhamid Efendi'nin konuyla alakalı birçok kaynak zikretmesidir ki bu da onun bütün bu kaynakları mütalâa ettiğini göstermektedir.

İnsan fiilleri/hürriyeti meselesi İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren Müslümanlar arasında tartışılmaya başlanmış temel meselelerden birisidir. Bunun nedeni öncelikle Kur'ân'da bir taraftan Allah'ın mutlak iradesine vurgu yapılması, O'nun her şeyin yaratıcısı olduğu ifade edilmesi ve insanın özgürlük alanının sınırlandırılması,³ diğer taraftan da

---

¹ Temel Yeşilyurt, "Harputlu Abdülhamid Efendi ve Hz. Peygamberin Üstünlüğü Meselesi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2002), 20; İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, "Hamdi Efendi", *Son Asır Türk Şairleri* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969), 1/1/334.

² Hâlid el-Bağdâdî, 1193'te (1779) Irak'ın Süleymaniye şehrine bağlı Karadağ'da dünyaya gelmiş; 14 Zilkade 1242'de (9 Haziran 1827) 49 yaşında vefat etmiştir. Nakşibendiyye'nin bir kolu olan Hâlidîyye'nin kurucusu olup cehrî zikirden kaçınmaya özen göstermiştir. Hâlid'in görüşlerinde Nakşibendîler arasında bile ihtilâf konusu olan yeni unsurlar vardır. Bunların başında râbîta yorumu gelir. Hâlid el-Bağdâdî'nin akaid, fıkıh ve kelâma dair risâle, hâşiye ve şerh tarzında yazıları bulunmaktadır. Mevlânâ Hâlid'in Arapça, Farsça ve Kürtçe bütün eserleri Molla Abdülkerîm Müderris tarafından Kürtçe uzun bir girişle birlikte *Yâdê Merdân: Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî* adıyla yayımlanmıştır. (bk. Hamid Algar, "Hâlid el-Bağdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1997), 15/283-285.)

³ Meselâ bk. *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2009), el-Bakara 2/82; Âli İmrân 3/154; en-Nisa 4/46, 78, 155; el-En'am

insanın imanı ya da küfrü seçmekte özgür olduğu ve yaptıklarından sorumlu olduğunun ifade edilmesidir.⁴ Allah'ın ve insanın fiilleri konusunda Kur'an'da yer alan ayetlerin paradoksal bir görüntü vermesi, erken dönemde Müslümanların söz konusu ayetlerin uzlaştırılması ve nasıl anlaşılması gerektiğine dair kafa yormalarına neden olmuştur. Ancak problemin ortaya çıkmasında doğal olarak sosyo-politik ve kültürel diğer etkenler de göz ardı edilmemelidir.

Vahyin iniş sürecinde ashab-ı kiramın insan fiilleri konusuyla bağlantılı olan kader meselesi konusunda tartışmaya girmelerine Hz. Peygamber'in sıcak bakmadığını ve zaman zaman onları uyardığını hâdis kaynaklarından öğreniyoruz.⁵

Hz. Peygamber'in vefatından sonra insan fiilleri meselesi sosyo-politik etkenlerin de devreye girmesiyle süratle Müslümanların gündemine gelmiştir. Bu sürecin sonucunda insan fiilleri meselesinde üç temel görüş ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi; insan iradesini tamamen yok sayan, her şeyi Allah'ın iradesi ve kudreti altında değerlendiren Cebriyye'ye aittir. İkincisi ise Cebriyye'ye bir tepki olarak ortaya çıkan ve daha sonra Mu'tezile tarafından sahiplenilen, insana mutlak özgürlük tanıyan Kaderiyye'nin görüşü ve üçüncü olarak da Allah'ın mutlak iradesi ve kudretinin yanında insana fiillerini kesb etme hakkı tanıyan orta yolun temsilcisi Ehl-i Sünnetin görüşüdür.

Abdülhamid Efendi, insan fiilleri/irâde-i cüziyye konusunu Halid Bağdâdî'ye ait olan *Risâletü'l-İkdi'l-cevherî* adlı eseri şerh etmek için

---

6/25,111, 125; el-A'râf 7/179; Yûnus 10/74, 108; er-Ra'd 13/16; el-Kehf 18/23-24; es-Sâffât 37/96; el-Hadîd 57/22; el-İnsân 76/30.

⁴ Meselâ bk. el-Bakara 2/79; en-Nisâ 4/111; el-A'raf 7/23; el-Enfâl 8/53; Yûnus 10/30, 108; el-Kehf 18/29; el-Enbiyâ 21/87; eş-Şûrâ 22/30; el-Mü'min 40/17; el-Fussilet 41/46; et-Tûr 52/21.

⁵ bk. Ebû İsâ Muhammed b. İisâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-şâhih* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413), act "Kader", 1, (No. 2133); Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî İmâm Mâlik, *el-Muvattâ* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413), "Kader", 4; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhih* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413), "Kader", 1; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *Sahîhu Müslim* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413), "Kader", 19, (No. 2656), "; Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebi Dâvûd* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413), "Sünne", 16, (No. 4691).

kaleme aldığı *es-Simtu'l-übkârî fi şerh-i ikdi'l-cevherî fi'l-fark beyne kesbî'l-Mâtürîdî ve'l-Eşârî* isimli eserinde ele alır.⁶ Söz konusu eser Maarifi Umumiyye Nezaret-i Celilesi'nin ruhsatnamesiyle Dersaâdet (İstanbul) Matba-i Osmaniyye tarafından 1305 tarihinde neşredilmiştir. Abdülhamid Efendi mezkûr şerhinde metne bağlı kalmak suretiyle konuları tartışmıştır. Dolayısıyla bu makalede de şerhteki plana sadık kalınmış; konuların sıralamasına göre Abdülhamid Efendi'nin görüşleri arz edilmeye çalışılmıştır. Ancak takdir edilmelidir ki şerh içerisinde bazen aynı konulara tekrar tekrar temas edilmekte ve bu esnada konuyla ilgili yeni bilgiler verilmektedir. Şerhin tabiatı gereği dağınık olarak verilen bu bilgiler toparlanarak Abdülhamid Efendi'nin görüşleri tespit edilmeye ve bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

Söz konusu eserin konusu, kelâm tarihinde çeşitli mezheplerin ortaya çıkmasına neden olan insan fiilleri/insan hürriyeti meselesi üzerinedir. Bilindiği gibi insan fiilleri konusu, Allah'ın sıfatları meselesine bağlı olarak ortaya çıkan ve kelâm mezhepleri arasında hararetle tartışılan kelâm ilminin temel problemlerinden birisidir. İnsan fiilleri meselesinde mezheplerin Allah ve âlem tasavvurları, konunun çerçevesinin çizilmesinde ve sınırlarının belirlenmesinde büyük bir öneme haizdir. Bu bağlamda Allah'ın sıfatları, yoktan yaratması, adaleti, cevher ve araz konuları hakkında ortaya konulan görüşlerin tamamı konunun sınırlarının belirlenmesinde önemli role sahiptir.⁷

Araştırmamızda Abdülhamid Hamdi Efendi hakkında bazı çalışmaların yapıldığı tespit edilmiştir. Ulaşabildiğimiz kadarıyla Abdulhamid Hamdi Efendi hakkında yapılan bazı ilmi çalışmalar şunlardır:

1-Arif YILDIRIM, "Harput'lu Hacı Abdulhamid (Hamid) Efendi'nin Bağdatlı Şeyh Halid'in İrade-i Cüz'iyeye Risalesine Yazdığı *es-Simtu'l-*

---

⁶ bk. Arif Yıldırım, "Harputlu Hacı Abdulhamid Efendi'nin Bağdatlı Şeyh Halid'in İrade-i Cüz'iyeye Risalesine Yazdığı *es-Simtu'l-Ebkârî* İsimli Şerhin Özeti", *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu*, thk. Fikret Karaman (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), 2/2/115.

⁷ Cafer Karadaş, "İnsan Fiilleri", *Kelâm El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 404.

Abkari İsimli Şerhin Özeti”, *Dünü ve Bugünüyle Harput*, haz. Fikret Karaman (Elâzığ: 2005), 2/113-139.

2-Bünyamin ERUL, “Harput’lu Abdulhamit Hamdi Efendi (1830-1902) ve Hz. Peygamber’in Bilgisine Dair Bir Risalesi”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (Elâzığ: 2001), 1-20.

3-Temel YEŞİLYURT, “Harputlu Abdülhamid Efendi ve Hz. Peygamberin Üstünlüğü Meselesi”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (Elâzığ: 2002), 19-32.

4-Şenol TIRYAKİ, *Harputlu Abdulhamid Hamdi Efendi ve Nüzhetü’l-Ahdan fi HaşiyetiTuhfeti’l-İhvân’ı (İnceleme ve Metin)*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010).

Bu makalede farklı konularda çeşitli eserler telif eden Abdülhamid Hamdi Efendi’nin insan fiilleri/insan hürriyeti konusunda kaleme aldığı söz konusu şerhteki görüşleri tespit edilip değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1. Hayatı ve Eserleri

Tam adı el-Hacc Abdulhamid b. Ömer en-Na’îmî olan Abdülhamit Hamdi Efendi 1245/1830 Harput’ta doğmuştur. 15. yüzyıldan beri Harput’ta müteselsilen müderrislik ve müftülük görevlerinde bulunan bir ailenin evladı, Ömer Na’îmî Efendi’nin oğlu olan Abdülhamit Hamdi Efendi, ilk eğitimini babasından almıştır. Öğrenimi esnasında babasının yanında alt seviyede yer alan medrese öğrencilerine de ders vermiştir. Henüz on sekiz yaşlarında iken bir *Dîvânçe* oluşturacak kadar şiir yazmış; aynı zamanda *Nüzhetü’l-ahdan fi haşiyeti’l-tuhfeti’l-ihvân* adında Birgivî’nin *el-Avâmil* isimindeki nahiv kitabına bir haşiye de yazmıştır. 1272/1855 senesinde ulûm-ı isnâ aşerden icazet almıştır. Tahsîli esnasında birkaç ayda *Kur’ân-ı Kerîm*’i hifzetmiş; ayrıca Reîsü’l-kurrâ Harpûtî Hâfız Yûsuf Efendi’den ilm-i edâ ve kırâattan icazet almıştır. Sonrasında Yusuf Kâmil Paşa tarafından Harput’ta inşa ettirilen medresenin müderrislik ve mütevellilik görevine getirilmiştir. 1283/1866 senesinde babasıyla birlikte İstanbul’a gelmiştir. 1290/1873 yılında hac görevini eda etmiş; kutsal topraklarda karşılaştığı âlimler onun ilmine hayran olmuş ve hürmet göstermişlerdir. Hac dönüşünün ardından tekrar Harput’a yerleşmiş ve yeniden ilimle iştigal etmeye ve talebe yetiştirmeye devam etmiştir. Abdülhamid Efendi’ye son derece hürmet gösteren Meşhur Sırrı Paşa (Girîdî) Diyarbakır valiliğine iki kez atanmış; gidişi esnasında Hamdî

Efendi'nin Harput'taki evine uğrayarak onu Diyarbakır'a davet etmiş ve onu Diyarbakır'da ağırlamıştır. Hamdî Efendi çocukluğundan beri tasavvufa ilgili olmasından ötürü Kâdirî ve Şâzelî tarikatlarına da intisap etmiş; özellikle Şâzelî tarikatı usûlünce dostlarını irşad etmiştir.

Temizliği çok seven, değerli ve gösterişli elbiseler giymekten hoşlanan, güler yüzlü ve alçak gönüllü olan Abdülhamid Efendi romatizma hastalığına yakalanması nedeniyle son zamanlarında medresedeki derslerini oğlu Kemâleddîn Efendi'ye devretmiştir. 1320/1902 senesinde zatürre hastalığı nedeniyle Harput'ta vefat etmiş ve Harput'ta pederinin yanına defnedilmiştir.⁸ Müellifin büyük çoğunluğu Arapça olan eserleri tespit edebildiğimiz kadarıyla alfabetik olarak şunlardır:

1. *Buğyetü'l- kâsîd fî cevâbi'l-es'ileti'l-vârideti min Âmid*
2. *Cevâbu'l-vezîr fî hurmeti imtinâ'il-hac an duhûl-i Mekkete inde'l-vebâ'i'l-kesîr*
3. *Dîvânçe-i eş'âr*
4. *el-Burhânü'l-münevver fî tahrîmi't-tenvîr ve iktinâhi'l-musavvir*
5. *el-Feyzû'r-reddî fî hâşiyeti havâşiyi'l-Celâl li- Siyâlkûtiyye*
6. *el-Hallü'l-mükemmel ale'l-havâşiyi'l- Siyâlkûtiyye ale'l-mutavvel*
7. *el-Hâşiyetü'l-cedîde alâ havâşiyi'l-Siyâlkûtiyye alâ tarfi't-tasavvurât min şerhi'ş-Şemsiyye*
8. *es-Simţu'l-âbkarî fî şerh-i ikdi'l-cevherî fî'l-farq beyne kesbî'l-Mâtürîdî ve'l-Eşârî*
9. *Mükhiletü'l-ebşâr fî rü'yeti'l-hilâl bi'n-nehâr*
10. *Nesâyihu'l-ebkâr fî hâşiyeti netâyici'l-efkâr*
11. *Safvetü'l-efkârî'l-ulemâ fî isbâti ilmi nebiyyinâ bi'l-esmâ*
12. *Tabsiratü'l-hak ale'l-ayân fî hurmeti'l-istîcâr alâ kırâ'ati'l- Kır'ân*
13. *Tahmîsü'l-kaşîdetü'l-münferice: Bu tahmîs, oğlu Kemâleddin Efendi tarafından Türkçeye tercüme ve şerh edilerek basılmıştır.*
14. *Tekmîl-i hâşiyeye-i velediyeye nicâbîsi: Pederinin tamamlayamadığı haşiyenin tamamlanmış şeklidir.*⁹

⁸ bk. İnal, "Hamdi Efendi", 1/548-550; Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, thk. A. Fikri Yavuz - İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi, ts.), 1/334.

⁹ Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1/334.

2. Abdülhamid Efendî’ye Göre İnsan Fiilleri

Abdülhamid Efendi eserinin girişinde besmele, hamdele ve salveleden hemen sonra medresedeki dersleri esnasında Celâlüddîn ed-Devvânî’nin (öl. 908/1502) *Şerhu’l-‘Akā’idi’l-‘Ađudiyye’* sini ve aynı günlerde Teftâzânî’nin *et-Telvîh* ve *et-Tavzîh* adlı eserlerini mütâlâa ettiğini; fiillerin yaratılması bahsine geldiğinde *hüsün ve kubuh* konusunun amellerin yaratılması meselesi üzerine inşa edildiğini anladığını; konunun kapalı ve izaha muhtaç olması dolayısıyla bu konuyu açıklığa kavuşturmayı murad ettiğini; daha sonra aynı konunun Hâlid el-Bağdadî’nin *Risâletü’l-‘ikdi’l-cevherî* adlı risalesinde sadra şifa olacak bir şekilde tertip edilerek ele alındığını gördüğünde bu risaleyi şerh etmeye karar verdiğini kaydetmektedir.¹⁰ Ancak hemen belirtmeliyiz ki Abdülhamid Efendi yaptığı şerhte, Hâlid el-Bağdâdî’nin eserini esas almış olmakla birlikte tamamen ona bağlı kalmamış; her konuda onu onaylamamış; gerektiğinde onu eleştirmekten ve farklı görüşler ortaya koymaktan da imtina etmemiştir.¹¹

Abdülhamid Efendi şerhin başlangıcında kelâm sistemine uygun olarak Allah ve âlem tasavvurunu konu edinmekte, bu bağlamda Mâtürîdî yorumu tercih ederek âlemin Allah’ın tekvîn sıfatıyla yaratıldığını ifade etmektedir. Ona göre âlemdeki her şey O’nun iradesi ile var olmuştur. Allah’ın tekvîn sıfatının varlığına “‘Ol’ der, O da olur”¹² ayeti şâhitlik etmektedir.¹³ Âlemdeki varlıkların halk ve tekvîn sıfatlarıyla var olması Allah’ın ilim irade ve kudret sıfatlarının varlığının da

¹⁰ el-Hacc Abdulhamid b. Ömer en-Naimî el-Harpûtî, *es-Simtu’l-‘abkarî fi şerh-i ‘ikdi’l-cevherî fi’l-farq beyne kesbî’l-Mâtürîdî ve’l-Eş‘ari* (b.y.: Dersâdet, 1305), 2.

¹¹ Yıldırım, “Harputlu Hacı Abdulhamid Efendî’nin Bağdatlı Şeyh Halid’in İrade-i Cüz’iyye Risalesine Yazdığı es-Simtu’l-Ebkari İsimli Şerhin Özeti”, 2/116. Örneğin Bağdâdî, insan fiilleri bağlamında hüsün ve kubuh meselesini tartışırken Hanefî ve Mu’tezile mezheplerinin usul açısından konuya yaklaşımlarında bir fark olmadığını her iki ekolün de aynı görüşte olduğunu ancak ferî meselelerde ayrıştıklarını ifade eder. Abdülhamid Efendi onun bu görüşünün doğru olmadığını, her iki mezhebin usul açısından da farklı düşüncede olduklarını kaydederek Bağdâdî’ye katılmadığını belirtir. (bk. Harpûtî, *es-Simtu’l-‘abkarî*, 108, 122.)

¹² en-Nahl 16/40

¹³ Harpûtî, *es-Simtu’l-‘abkarî*, 4.

delilidir.¹⁴ İster ihtiyarî ister tabiî olsun bütün canlıların fiillerinin tamamının yaratıcısı Allah Teâlâ'dır. O'nun dışında bir yaratıcının varlığını kabul etmek şirke kapı aralar. Hastalık, sağlık, uyku ve uyanıklık halleri ya da yenilen bir yemeğin hazmedilmesi ve hissetmeksizin canlıların büyümesi gibi fiillerin tamamı Allah'ın yaratmasıyla gerçekleşirler.¹⁵ Yeme ve içme gibi canlı varlıklara ait fiillerin gerçek yaratıcısı Allah Teâlâ olsa da hakiki anlamda söz konusu fiilleri yapan kimselere nispet edilirler. Bunun benzerlerini Kur'an ve sünnette de görebiliriz. İnsanın fiilleri kendi kudretiyle gerçekleştiği için kendisine nispet ediliyor olsa da bu durum elbette ki fiillerinin yaratıcısının insanın kendisi olduğu anlamına gelmez.¹⁶

İnsanın fiilleri meselesinin vuzuha kavuşabilmesi için öncelikle insanın irade ve kudretinin sınırlarının belirlenmesi önemlidir. Söz konusu meselenin kavramsal çerçevesinin belirlenmesinde irade, kesb ve istitâat gibi bazı anahtar kavramların anlaşılması zorunludur. Bu sebeple ilgili terimlerin Abdülhamid Efendi'nin eserinde yer verdiği şekliyle kısaca açıklanmasının gerekli olduğunu düşünüyoruz.

2.1. Onun Konuyla İlgili Değindiği Bazı Kavramlar

Söz konusu anahtar kavramların en önemlilerinden birisi *iradedir*. İnsanın fiillerinde etkin olan irade; "dilemek, bir şey üzerinde karar kılarak onu yapmaya veya yapmamaya azmetmek" anlamlarındadır.¹⁷ İrade insanın harekete geçme gücü ve yetisi olup fiillerini gerçekleştirmede belirleyicidir.¹⁸ İnsanın iradesinin insanın kendi yaratması mı yoksa Allah'ın yaratması ile mi meydana geldiği hususunun tartışmalı olduğunu, bu konuda iki meşhur itirazın olduğunu dile getiren Abdülhamid Efendi söz konusu itirazları verdikten sonra bunları cevaplandırır. Şöyle ki: Birinci itiraza göre irade insanın kendisinden sâdır oluyorsa insan onun yaratıcısıdır. Oysa Allah'tan başka bir yaratıcı

---

¹⁴ Harpûti, *es-Simtu'l-'abkarî*, 4.

¹⁵ Harpûti, *es-Simtu'l-'abkarî*, 7-8.

¹⁶ Harpûti, *es-Simtu'l-'abkarî*, 8.

¹⁷ Şerafettin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelâm* (Konya: Tekin Kitabevi, 1996), 217.

¹⁸ Mustafa Çağrıncı - Hayati Hökelekli, "İrade", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2000), 22/380.

olmadığı sabittir. Bu itiraz mantık ilminde kıyasın ikinci şeklinin uygulanması sonucunda ortaya çıkmıştır.

İrade hariçte mevcut değildir.

Yaratılmış olan hariçte mevcuttur.

Öyleyse irade yaratılmış değildir.

Bunun anlamı, irade eden insanın kendi iradesinin yaratıcısı olduğudur. Abdülhamid Efendi bu itirazı şu şekilde cevaplandırır. Yaratanın yoktan var etme anlamına geldiği tartışılmaz bir husustur. Hariçte olmayan şey, yaratma anlamını doğrulamadığı için yaratılmış değildir. İradenin hariçte mevcut olmaması ya hâl kabilindedir ya da hariçte var olmayan itibari şeylerdendir. Hangisini kabul edersek edelim bu hariçte var olmayan bir şeydir.

İkinci itiraza göre ise fiil insanın kendisinden sâdır oluyorsa bu durumda da tefvîz yani insanın kendi fiillerinin yaratıcısı olduğu anlamı çıkar. Bu ise Mu'tezile'nin görüşüyle aynıdır.¹⁹ Abdülhamid Efendi bu itirazın da şu şekilde cevaplandırıldığını söyler: İnsan salt kendi iradesi ile fiillerini yaratamaz ki tefvîz meydana gelsin. Bu aklen değil de âdeti gereği Allah'ın kendi kudretiyle insanın fiillerini yaratması şartıdır.

İrade meselesindeki tartışma konusu yapılan hususlardan birisi de onun itibari olduğu, gerçekte olmadığı meselesidir. Abdülhamid Efendi'nin verdiği bilgiye göre iradenin itibari (varsayımsal) olduğunu söyleyenler şu şekilde bir kıyas yaparak insana verilen irade-i cüziyyeyi reddetmeye çalışmışlardır.

İrade mevcut değildir.

Mevcut olan şey fiildir.

Öyleyse irade fiil değildir.

Kıyasın birinci şekli olan bu kıyas yöntemiyle de irade-i cüziyyenin varlığını inkâr etmeye çalışmışlardır. Abdülhamid Efendi, bu konuda hak ehli olarak nitelendirdiği Ehl-i Sünnet'in iradenin hakiki varlığının mümkün olamayacağını, zira iradenin arazî ve izafi bir şey olduğunu belirterek itiraz edenlere cevap verdiklerini belirtir.²⁰

---

¹⁹ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 26.

²⁰ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 38.

Bu meselede önemli olan kavramlardan birisi de insanın kudretini ifade eden *istitâat* kavramıdır. Kudret, kuvvet, güç, takat gibi kelimelerin *istitâat* kavramıyla yakın anlamlı olmakla birlikte *istitâat* kavramını tam ifade etmedikleri belirtilir. Muhakkiklere göre *istitâat*, insanın dilediği fiili yapabilmek için sahip olduğu manaların adıdır.²¹ Kelâm terminolojisinde “kulun fiil gerçekleştirmesini sağlayan vasıtalarla bunları kullanarak ihtiyarî fiilleri meydana getirmesini mümkün kılan güç”²² şeklinde tanımlanmıştır.²³ *İstitâat* kavramı *istitâatü'l-hakîkiyye* ve *istitâatü's-sahîha* şeklinde ikiye ayrılır.²⁴ Ehl-i Sünnet kelâmcıları *istitâat*ın fiille birlikte insanda yaratıldığını kabul ederken Mu'tezilî kelâmcılar *istitâat*ın fiilden önce yaratıldığını savunmuşlardır.²⁵ Mâtürîdî'ye (öl. 333/944) göre tekîfin temel dayanağı kudrettir.²⁶ Kudret ise iradeye etki eden bir sıfat olarak tanımlanmıştır.²⁷ Ayrıca kudret Allah'ın zati sıfatlarından birisidir.

Abdülhamid Efendi bu meselede Ehl-i Sünnet'in görüşünü aktararak *istitâat*ın fiille birlikte olduğunu ve kudret anlamında kullanıldığını belirtir. *İstitâat*ın nesne üzerinde etkili olabilmesi için gerçekleşebilme şartlarını taşıması gerekir. Özü/zatı itibarıyla fiilden önce

²¹ Râgıb el-İsfahânî bu manaların dört şey olduğunu belirtir. Bunlar: Fâilin kendisi, tasavvur edilen bir fiil, fiilden etkilenen madde ve fiilin yapılması alete bağlı ise bir alet. Örneğin yazı yazan birisinin (fâil) düşüncesini (tasavvur) kâğıda (madde) kalemle (alet) yazması (fiil) gibi. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Halil el-Aytânî (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1426), 312.

²² Yusuf Şevki Yavuz, “İstitâat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2001), 23/399.

²³ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, thk. Muhammed Abdurrahman Maraşlı (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1428), 76.

²⁴ *İstitâatü'l-hakîkiyye*, insanın fiiliyle gerçekleşmesi gereken tam kudrettir. *istitâatü's-sahîha* ise hastalık ve benzeri arızı durumlar nedeniyle fiilin yapılmasını engelleyen manilerin ortadan kalkması halidir. Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 76.

²⁵ bk. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Abdurrahman Umeyra (Beyrut: Daru'l-Ciyl, 1417), 3/214-215.

²⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Arûçî (Ankara: İSAM, 1426), 425; Harpûtî, *es-Simtu'l-'abkarî*, 25.

²⁷ Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 252.

var olsa da zaman açısından fiille birlikte olmalıdır.²⁸ Ancak onun varlığından ya da yokluğundan söz edilemez. Oysa varlık ve yokluk arasında orta bir durum olmadığı hususunda muhakkik âlimlerin ittifakı olsa da bazı kelamcılar bunun var olabileceğini savunmuşlardır. Bunu varlığı ve yokluğu olmayan ancak var olanla kâim olan bir sıfat olarak kabul etmişlerdir. Bilindiği gibi varlık ve yokluk arası bir hal görüşünü ilk defa ortaya atan Mu'tezilî kelamcı Ebû Hâşim el-Cübbâî'dir (öl. 321/933). Cübbâî bu görüşünü Allah'ın sıfatları konusunda bir çıkış bulabilmek amacıyla dile getirmiştir. Abdülhamid Efendi ilk defa Cübbâî tarafından ortaya atılan ve *ahval teorisi* olarak isimlendirilen bu nazariyyeyi mütekellimlerin çoğunluğunun düşüncelerine aykırı bulur. Abdülhamid Efendi iradenin hariçte (dış dünyada) var olmayan itibarî bir durum olmasını ama aynı zamanda zihinde var olması halini Mâtürîdîlerin, dış dünyanın insanın cüz-i iradesi için zarf olduğunu söyleyerek izah ettiklerini belirtir.²⁹

İnsan fiilleri meselesinde anahtar kavramlardan birisi de kesbdir. Kesb, kelime anlamı itibariyle "toplamak, kazanmak, rızık talep etmek" demektir. Kazanılan ve elde edilen maddî veya mânevî şey anlamında isimdir.³⁰ Fayda sağlamak, zararı da uzaklaştırmak anlamını ihtiva ettiğinden³¹ dolayı Allah Teâlâ hakkında kullanılması doğru bulunmamıştır. Kelâm literatüründe ise kesb, umumiyetle "kuldaki hâdis kudretin tesiriyle meydana gelen şey" anlamındadır.³² Kesb tabirini ilk defa kullanan kişinin Mu'tezile kelâmcısı Dırar b. Amr (öl. 200/815 [?]) olduğu iddia edilse de esasında ilk kullanan İslâm âliminin Ebu Hanîfe (öl. 150/767) olduğunu kabul etmek daha isabetlidir.³³ Kesb kavramı Eş'arî ve Mâtürîlerce farklı şekilde yorumlanmıştır. Mâtürîdî kesb'i itibari ya da kuldaki sâdır olan bir hal görerek çözmeye çalışırken Eş'arî, *azm-i*

²⁸ Harpûti, *es-Simtu'l-'abkarî*, 15.

²⁹ Harpûti, *es-Simtu'l-'abkarî*, 27, 84.

³⁰ Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzur, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), "Kesb", 1/716.

³¹ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 265.

³² bk. Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3/214.

³³ Yusuf Şevki Yavuz, "Kesb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/304.

musammem'i (kesb) Allah Teâlâ'nın insan için yarattığı bir varlık olarak kurgulamıştır. Abdülhamid Efendi Ehl-i Sünnet âlimlerinin kesb düşüncesini cebri fikirlerden kurtuluş için bir sığınak olarak kurguladıklarını belirterek burada üç durumun bulunduğunu kaydeder. Birincisi Ehl-i Sünnet'e göre cebri düşüncelerden kurtuluşun yolunun kesbin kabullenilmesi olduğu, ikincisi kesbin anlamının sadece *tahsîl* (kazanma, elde etme) ve kulun kudretinin makdûra sarfedilmesi olduğu, üçüncü olarak da tahsîlin anlamının *ma'dum fiil* olmasıdır.³⁴

Abdülhamid Efendi şerhinde ana metne bağlı kalarak öncelikle İslâm filozoflarının görüşlerini, daha sonra Cebriyye, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in iki kolu Eş'arî ve Mâtürîdîlerin görüşlerini ele almakta; sonuç olarak da her iki mezhebin ittifak ve ihtilaflarını dile getirerek bir sonuca varmaya çalışmaktadır. Biz de mezkûr eserdeki sıralamayı takip ederek Abdülhamid Efendi'nin görüşlerini ortaya koymanın doğru yöntem olacağını düşünüyoruz.

2.2. Filozofların Görüşü

Abdülhamid Hamdi Efendi'nin naklettiğine göre filozoflar, Allah Teâlâ'nın insanın iradesini ve kudretini zorunlu olarak yarattığını düşünmektedirler. İnsandaki güç ve kudretin yaratılması zorunludur. Dolayısıyla irade ve kudret nesnenin (makdûrun) meydana gelmesini zorunlu kılmaktadır. İnsan fiilleri, Allah'ın onda yarattığı kudret sayesinde gerçekleşmektedir. İnsan kendi fiillerini bağımsız ve hür bir kudretiyle gerçekleştirmektedir. Abdülhamid Efendi'ye göre filozoflar, insan fiilleri konusundaki görüşlerini zorunlu nedensellik (determinizm) ilkesi üzerine bina etmişlerdir. Ayrıca filozofların bu görüşü tercih etmeleri on akıl nazariyesini savunmalarının bir neticesidir. Bir'den ancak bir sudur eder kuralı gereğince filozoflar, insan fiillerinin vasıtasız olarak Allah tarafından yaratıldığını kabul etmemektedirler. İlk akıl dışındaki her şey, vasıtalı olarak Allah tarafından yaratılmıştır.³⁵ Söz konusu teoriye göre salt akıl olan yaratıcıdan ilk akıl zorunlu olarak sudur etmiş; ondan da ikinci akıl, ikinci akıldan da üçüncü akıl sudur ederek ardışık ve zincirleme şekilde devam eden sudur, onuncu akılda sona ermiştir. Sudur

³⁴ Harpûtî, *es-Simtu'l-'abkarî*, 32-33.

³⁵ Harpûtî, *es-Simtu'l-'abkarî*, 32.

teorisinde aradaki akıllardan her birisi kendisinden öncekine oranla sonuç, kendisinden sonrakine oranla sebeptir.³⁶ Abdülhamid Efendi zorunluluk ilkesi dikkate alınmadığı takdirde filozofların ve Eş'arîlerin insan fiilleri konusundaki görüşlerinin birbirine benzeştiğini belirtir.³⁷ Ancak aradaki bu benzerliğe rağmen filozofların zorunluluk ilkesi nedeniyle farklılaştığını, zira filozofların Allah'ın insan fiillerindeki tesirinin ve yaratmasının zorunlu olduğunu düşündüklerini, Eş'arîlerin ise bunu söylemediklerini belirtir.³⁸

Sudurun zorunlu olarak meydana gelmesi Abdülhamid Efendiye göre sorunludur ve yanlıştır. Çünkü İslâm filozofları söz konusu teoriye göre cisimlerde meydana gelen tabii fiillerin sebep sonuç içerisinde kendilerini var ettiklerini düşünmektedirler. Abdülhamid Efendi, "Allah Teâlâ onların bu düşüncelerinden yücedir münezzehdir" cümlesiyle onların görüşlerine katılmadığını beyan etmektedir.³⁹

Celâlüddîn ed-Devvânî (öl. 908/1502) İbn Sînâ'nın (öl. 428/1037) *eş-Şifâ* isimli eserinde insan fiillerinin yaratılmasını açıklarken hakiki anlamda Allah'tan başka müessir bir varlığın olmadığını, müşâhede edilen diğer vasıtaların şartlar ve aletler durumunda olduğunu söylediğini nakletmektedir.⁴⁰ Eş'arîlerin zahiren bunu nefyettiğini söyleyen Abdülhamid Efendi, ayrıca Devvânî'nin (öl. 908/1502) *Risâle fi (mes'ele) ħalki'l-amâl* adlı eserinde filozofların Allah'ın bütün mümkün varlıkların hakiki fâili olduğunu söylediklerini ifade ettiğini belirtmektedir. Buna göre fâil olarak müşâhede ettiğimiz diğer etkenler, aletler ve şartların gerçekleşmesi halidir. İbn Sînâ'nın öğrencisi Ömer Hayyâm'ın (öl. 526/1132 [?]) İbn Sînâ'nın görüşlerini desteklediğini ayrıca Behmenyâr b. Merzübân'ın da⁴¹ (öl. 458/1066) *Kitâbü't-Tahsîl* isimli

---

³⁶ Harpûtî, *es-Simtu'l-'abkarî*, 17; Mahmut Kaya, *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri* (İstanbul: Klasik, 2017), 120.

³⁷ Harpûtî, *es-Simtu'l-'abkarî*, 11.

³⁸ Harpûtî, *es-Simtu'l-'abkarî*, 17.

³⁹ Harpûtî, *es-Simtu'l-'abkarî*, 11, 17.

⁴⁰ İsmail Gelenbevî, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Celâl*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1438/2017), 1/338.

⁴¹ Behmenyâr b. Merzübân'ın hayatı hakkında fazla bilgi mevcut değildir. Mecûsî bir âilenin çocuğu olduğu ve sonradan İslâm dinine girdiği ifade edilir. İbn Sînâ'nın seçkin

eserinde İbn Sînâ ile aynı görüşü dile getirdiğini kaydetmektedir. Oysa Abdülhamid Efendi'nin naklettiğine göre Gazzâlî (öl. 505/1111) filozofları eleştirirken onların fiilleri hâdis kudrete yani insanın kendisine nisbet ettiklerini, hakiki fâilin kendisi olduğunu düşündüklerini savunmaktadır.⁴² Abdülhamid Efendi başta İbn Sînâ olmak üzere aynı çizgiyi benimseyen meşşâî filozofların görüşlerinden örnekler vererek onların insan fiilleri konusunda Allah'ı gerçek fâil olarak gördüklerini belirtmektedir.⁴³ Filozofların kudret ve iradenin zorunlu olarak yaratıldığını kabul etmelerinin insanın ihtiyarî olarak davranışlarda bulunduğu düşüncesiyle çelişmediğini ifade etmektedir.⁴⁴ Bu düşüncesiyle Abdülhamid Efendi'nin zımnen insan fiillerinin yaratılması konusundaki filozofların düşüncelerinin itikâdî açıdan bir sorun teşkil etmediğini söylemeye çalıştığı sezilmektedir. Onun filozoflar derken İslâm filozoflarını kastettiği açıktır. Böylece Gazzâlî'nin insan fiilleri konusunda İslâm filozoflarına yönelttiği eleştirilere katılmadığı da ortaya çıkmaktadır.

Abdülhamid Efendi, Mu'tezile ve filozofların insan fiilleri hakkındaki görüşlerini de kıyaslamakta ve her iki fırkanın da insandaki kudretin Allah tarafından yaratıldığını kabul ettiklerini bu konuda ittifak halinde olduklarını ilave etmektedir.⁴⁵

2.3. Cebriyenin Görüşü

Abdülhamid Efendi, insan fiillerinin anlaşılmasında ifrat ve tefrit olduğunu ifade ederek Cebriye'nin ifrat tarafında, Mu'tezile'nin ise tefrit tarafında yer aldığını belirtir. Eş'arîleri de bu iki fırkanın ortasında konumlanan mezhep olarak kabul eden Abdülhamid Efendi'ye göre

---

öğrencileri arasında yer almıştır. Behmenyâr daha çok İbn Sînâ'nın eserlerinin şârihi ve felsefî sisteminin bir yorumcusu olarak bilinir. (bk. Mahmut Kaya, "Behmenyâr b. Merzûbân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/354.)

⁴² Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 18; Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı*, çev. Mahmut Kaya - Hüseyin Sarıoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 61.

⁴³ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 9.

⁴⁴ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 9.

⁴⁵ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 10.

Cebriyye, tek irade ve kudret sahibinin Allah olduğunu, dolayısıyla insanın kendi fiillerini yapmakta mecbur olduğunu, bu nedenle insanın irade ve kudretinden söz edilemeyeceğini, sağlıklı ve normal bir insanın fiilleriyle hasta ve cansız varlıkların fiillerinin arasında fark olmadığını, zira bunların tamamının Allah'ın iradesi ve kudretiyle gerçekleştiğini söyleyerek insanın sorumluluğunu ortadan kaldırmıştır. Canlı ve cansız varlıkların fiilleri arasında fark görmemelerinden dolayı bunların sapkınlıkları hem aklen hem de naklen sabit olmuştur. Bunlar bu meselenin ifrat tarafını temsil eden aşırı gruplardır. Katı bir cebir anlayışına sahip olan bu grupların önderi Cehm b. Safvan'dır (öl. 128/745).⁴⁶

Abdülhamid Efendî'ye göre cebri düşüncede Allah'ın iradesinin hâkim olması nedeniyle insanların fiillerini yapmak zorunda olmaları düşüncesi Eş'arî mezhebinin anlayışına benzemektedir. Ancak Cebriyye, insanın kudretinin varlığını reddetmiş; Eş'arîler ise insanda kudretin varlığını kabul etmekle birlikte etkisiz olduğunu söylemiştir. Başka bir ifadeyle Cebriyye, işin başından itibaren insanın fiillerinde özgür olmadığını söyleyerek irade ve meşietin varlığını reddederken⁴⁷ Eş'arîler meşietin Allah ve insan iradesi arasında tavassutunu kabul ederek cebri düşünceden kurtulmaya çalışmışlardır. Abdülhamid Efendi, şerhini yaptığı Bağdâdî'nin eserinin en güzel özelliğinin bu tespiti yapması olduğunu belirterek bunun kıymetinin bilinmesi gerektiğini ifade eder. Ayrıca bu meselede farklı bir tespiti olan varsa dinlemeye ve inat etmeden kabule hazır olduğunu da ilave eder.⁴⁸

Abdülhamid Efendi insan fiilleri hakkındaki bu açıklamaları yaptıktan sonra Cebriyye'nin görüşlerinin batıl olduğunun da ortaya

---

⁴⁶ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 9. Cehm b. Safvan'ın hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi yoktur. Kûfe asıllı olduğu söylenmekle birlikte Semerkant'ta yetiştiği ve Horasan'da yaşadığı belirtilir. Merv, Tirmiz, Belh ve Kûfe gibi çeşitli yerlerde bulunmuştur. Cehm, akılla nassın çatışması halinde aklın esas alınması ve nassın buna göre te'vil edilmesi gerektiğini savunan ilk kelâmcılardan birisidir. (bk. Şerafettin Gölcük, "Cehm b. Safvân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/233-234.)

⁴⁷ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 33, 104.

⁴⁸ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 104.

çıktığını belirtir.⁴⁹ İhtiyarî olarak hareket eden birisiyle hasta olan ve iradesi dışında hareket eden örneğin titreyen (parkinson hastası) bir insanın hareketlerinin bir tutulduğunu ifade ederek Cebriyye'yi eleştirir. Çünkü birincisinin hareketleri ihtiyarî ikincisinin ki ise ıztırâri/zorunludur. İnsanın ihtiyarî hareketleri iradesi ve kudretiyle birlikte etkili olur. Zorunlu hareketlerinde irade ve kudret birlikteliği yoktur.⁵⁰

2.4. Mu'tezile'nin Görüşü

Abdülhamid Efendi Mu'tezile'yi ehl-i kbleden itikâdî bir mezhep sayar. Ayrıca onların birçok fırkaya bölündüklerini, insanın yaratıcısının Allah olduğu hususunda Ehl-i Sünnet ile ittifak halinde olmakla birlikte adalet ilkelerinin bir gereği sayarak insanın kendi iradesi ve kudretinin var etmesiyle kendi fiillerini yarattıklarını savunduklarını belirtir. Bunun nedeni Allah'ın kötü fiillerin yaratıcısı olamayacağını düşünmeleridir. İnsanın fiillerinden sorumlu olabilmesi için hür irade ve kudretinin etkin olması zorunludur.⁵¹ İlk Mu'tezilî fırkalar insanlar için kendi fiilleri hakkında yaratıcı (hâlık) ifadesini kullanmaktan kaçınmışlar; onun yerine mucit, muhteri (kâşif) ve benzeri sözcükleri kullanmışlar; fakat Cübbâi'den itibaren Mu'tezilî âlimler bu kelimelerin aynı anlama geldiğini düşünerek insanın özgür iradesi ile yaptığı fiiller hakkında hâlık kelimesini kullanmaktan çekinmemişlerdir.⁵²

İnsanın doğrudan ve dolaylı olmak üzere iki tür fiili vardır. Birincisi direkt müdahil olduğu ve kudretinin direkt tesir ettiği pratikler, ikincisi ise başlangıcı itibariyle insanın kudretinin etkili olduğu ancak eylemin zincirleme olarak devam eden sonraki aşamalarında herhangi bir müdâhale şansının olmadığı fiiller. İnsanın kapıyı açmak için eliyle anahtarı çevirmesi birincisine, anahtarın hareketiyle kapının açılması ise ikincisine örnektir. Kalam ilminde ikincisi *mütevelled fiiller* olarak adlandırılır.⁵³ Mu'tezilî kalamcılar birinci tür fiillerin insanın hür irade ve kudretiyle meydana geldiği hususunda hemfikirdirler. Ancak mütevelled

⁴⁹ bk. Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 8.

⁵⁰ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 129-130.

⁵¹ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 6,10,14-15.

⁵² Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 10, 14-15.

⁵³ Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3/231.

fiiller konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.⁵⁴ Abdülhamid Efendi, Mu'tezile'nin insanın mütevelled fiilleri konusunda kendi içerisinde dört farklı anlayışa sahip olduklarını belirtir. Bunlardan birincisi, Neccâriyye'nin görüşüdür. İnsan fiilleri sadece kendi kudretinden mütevelled olsa da aracısız olarak Allah'ın ve insanın kudretiyle gerçekleşir. İkinci olarak Mu'tezile'den bazı kelimciler mütevelled fiillerin tamamının başlangıçta sebep olan ilk fâile ait olduğunu, bu zincirleme devam eden fiillerin direkt fâilin fiili olduğunu iddia etmişlerdir. Üçüncü görüşün sahibi Sümâme b. Eşres'e (öl. 213/828) göre mütevelled fiiller muhdisi olmayan hâdislerdir. Dördüncü görüş ise Dırar b. Amr (öl. 200/815 [?]) ve Hafs el-Ferd'e (öl. 204/820'den sonra) aittir. Onlara göre fâilin kudreti sahasına (mahalline) giren mütevelled fiiller, insanın kendi kudretiyle meydana gelirler. İnsanın kudreti alanına girmeyen fiiller ise şayet insanın iradesine uygun ise yine insanın kudretiyle, uygun değil ise kudretinin dışında meydana gelmiştir.⁵⁵

Abdülhamid Efendi'ye göre bu meselede Neccariyye diğer Mu'tezilî gruplardan ayrılmaktadır. Şehristani'nin (öl. 548/1153) bu görüşleri nedeniyle onları Mu'tezile'den saymadığını belirten Abdülhamid Efendi'ye göre Neccariyye fırkası diğer temel kelâmî meselelerde Mu'tezile'nin görüşleriyle aynı olsa da fiillerin yaratılması, istitâat maal fiil ve insanın kendi fiillerini kesb etmesi konularında Ehl-i Sünnet ile ittifak halindedirler.⁵⁶

Abdülhamid Efendi'ye göre insan fiilleri konusunda iki zıt kutba savrulan Cebriyye'ye ve Mu'tezile'ye Ehl-i Sünnet uleması susturucu burhanlarla gerekli cevapları vermişlerdir. "Bu tartışmaların detaylarını biz kelâm kitaplarında bulabiliriz" diyen Abdülhamid Efendi, bu delillerden çok önemseydiği ve beğendiği Hızır Bey'in⁵⁷ *el-Kaşîdetü'n-*

⁵⁴ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996), 387.

⁵⁵ bk. Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 6, 10, 14-15, 20, 59, 83, 84, 142.

⁵⁶ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 14-15,17.

⁵⁷ Hızır Bey, Eskişehir'e bağlı Sivrihisar kazasında 810 (1407) yılında doğmuştur. Fahrettin er-Râzî'nin kelâm ekolünü devam ettiren âlimlerden kabul edilir. Kaynaklarda onun ilmî şahsiyeti için "ikinci İbn Sînâ", "ilim dağarcığı" ve "ilmin

*nûniyye'*inde yer alan delilin onlar için yeterli cevap olduğunu söyler. Buna göre Fâtiha suresindeki “*Yalnız sana ibadet eder ve yalnız senden yardım dileriz.*”⁵⁸ ayeti her iki zümreye de cevaptır. Şöyle ki; ayetin birinci kısmında geçen “*Yalnız sana ibadet ederiz*” ifadesi Cebriyye'ye bir cevaptır. Çünkü ibadet kulun kesbidir. Ayetin devamı “*yalnız senden yardım dileriz*” kısmı ise Mu'tezile'ye bir cevaptır. Zira bu ayet onların istitaât konusundaki görüşlerine reddiyedir.⁵⁹

Abdülhamid Efendi, Mu'tezile ve filozofların insan fiillerinin gerçekleşmesi konusundaki görüşleri arasında bir karşılaştırma yapar ve her iki grubun da insana verilen kudretin mahlûk olduğu hususunda ittifak halinde olduklarını belirtir. Mu'tezile, fiillerin gerçekleşmesinde sadece insanın kendi kudretinin müessir olduğunu söylerken; filozofların Allah'ın insanda yarattığı bir kudretle fiillerini gerçekleştirdiğini düşündüklerini bu anlamda iki grup arasında bir fark görmediğini ifade eder. Zira sonuç itibariyle Mutezile de insandaki kudretin Allah tarafından yaratıldığı konusunda ittifak halindedir.⁶⁰

2.5. Eş'arîliğin Görüşü

Abdülhamid Efendi'ye göre insan fiilleri meselesinde Eş'arîlik iki esas üzerine oturmuştur. Birincisi, insanın vasıtasız olarak yaptığı fiilleriyle, cansız varlıklardaki hissettiğimiz tabîî hareketlerin açık bir şekilde birbirinden farklı olduğu; ikincisi ise Allah Teâlâ'nın her şeyin yaratıcısı ve menşei olduğudur. İhtiyari fiillerde iradenin etkisi açık bir şekilde görülebilmektedir. Oysa cemadatın (cansız varlıkların) tabii hareketlerinde iradenin etkisi hissedilmemektedir.⁶¹

âlemi” (ilim dünyası) lakapları kullanılmıştır. *el-Şâhidetü'n-nûniyye* Hızır Bey'in eserleri içinde en meşhur olanıdır. 105 beyitten meydana gelen kasidede kelâm meseleleri önemlerine göre bir veya birkaç mısradaki ele alınmış ve Mâtürîdî ekolü çerçevesinde işlenmiştir. Hızır Bey 863/14,59 yılında vefat etmiştir. (bk. Mustafa Said Yazıcıoğlu, “Hızır Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/413-415.)

⁵⁸ el-Fâtiha 1/4

⁵⁹ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 10.

⁶⁰ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 10.

⁶¹ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 23.

İradenin etkisini de Eş'arîler insanın kendisine nispet etmekten kaçınmışlardır. Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (öl. 324/935-36) ikisinin arasını cem ederek şu yargıya varmaktadır. Fiiller Allah'ın kudretiyle gerçekleşmektedir. Kul ise bunu kesb etmektedir. Yani kul fiilini yapmaya azmettiğinde Allah Teâlâ onu yaratmakta ve adaletini icra etmektedir. Böylece insan yaratıcısı olmasa da kendi fiilini var etmiş gibi olmaktadır.⁶² Eş'arî'ye göre insanın fiilleri Allah'ın mahlûku ve insanın kesbidir. İnsanın irade ve kudreti ise sebep durumundadır. Teklîfin temel dayanağı kulun kesbidir. Yani insanın fiillerindeki özgürlüğü ve kesb edebilmesidir.⁶³

Eş'arîliğin ikinci teorisini Bâkılânî'ye göre insan fiillerinin hakiki sebebi Allah'tır.⁶⁴ Âdet yarasınca müşahede ettiğimiz nedenler değildir. Bununla Eş'arîler, insan fiillerindeki nedenselliği hakiki ve âdet olmak üzere ikiye ayırmıştır. İnsan fiilleri kadim ve hâdis kudretin müşterek etkisiyle gerçekleşmektedir. Kadim kudret, fiillerin aslına; hâdis kudret ise fiillerin vafına tesir eder. Fiillerin vasfı ise itibari olup tâat ya da mâsiyet olabilir. Örneğin yetimi terbiye maksadıyla veya yetime eziyet etmek amacıyla tokat atmak gibi. Tokat atmak Allah'ın kudretiyle gerçekleşmekte; tokatın etkisi olan tâat ya da masiyet ise insanın kendi kudretiyle gerçekleşmektedir. Abdülhamid Efendi aynı görüşün *Müsâyere*'de⁶⁵ Mâtürîdîliğin görüşü olarak dile getirildiğini de belirtir.⁶⁶

Eş'arîliğin önemli isimlerinden Ebû İshâk el-İsferâyînî'ye (öl. 418/1027) göre de insan fiilleri Allah'ın kadim kudreti ve insanın hâdis kudretiyle birlikte gerçekleşmekte ve birlikte müessir olmaktadır.⁶⁷ Abdülhamid Efendi İsferâyîni ve Bâkılânî'nin, Allah'ın ve insanın kudretinin senkronize olarak fiil üzerinde etkili olduğu düşüncesinde

---

⁶² Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 23.

⁶³ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 19-20.

⁶⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî Bâkılânî, *Kitabü't-Temhid*, thk. Richard Yusuf Mekarisî el- Yesûî (Beyrut: Mektebetü'ş-Şarkıyye, 1957), 296.

⁶⁵ bk. Kemâleddin İbn Ebû Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerhi'l-Müsâyere*, thk. Mahmud Ömer ed-Dimyâtî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 103-104.

⁶⁶ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 13.

⁶⁷ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 12.

olduklarını ileri sürerek bu meselede Mâtürîdî düşünceye yaklaştıklarını belirtir.⁶⁸

Abdülhamid Efendi, insanın fiillerinin kendi kudreti ve iradesi ile gerçekleştiğine dair Cüveynî'den (öl. 478/1085) bir nakil bulunduğunu bunun da filozofların görüşleriyle örtüştüğünü söyleyenlere itiraz eder. Bunun yanlışı olduğunu zira Cüveynî'nin *Kitabü'l-İrşâd*'da⁶⁹ her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu kaydettiğini belirtir. Esasında Cüveynî'nin bu meseleyi irdelerken filozofların görüşlerini naklettiğini bunun da bazıları tarafından Cüveynî'nin kendi görüşüymüş gibi lanse edildiğini ifade eder.⁷⁰

Eş'arîlere göre insana verilen tek kudret, aynı anda iki zıt fiile elverişli değildir.⁷¹ Aksi takdirde istitâat, fiille birlikte bulunduğu için iki zıddın birlikteliği anlamına gelecektir. Bu da imkânsızdır.⁷² Eş'arîlerin bu düşüncesini yorumlayan Abdülhamid Efendi, muhtemelen Eş'arîlerin kudret ile bütün tesir şartlarını kendisinde toplayan kesreti (fiilin gerçekleşmesi için bütün şartların oluşması durumu) kastetmiş olabileceklerini; bu nedenle de kudretin fiille birlikte olması gerektiğini; iki zıt fiile birden taalluk etmesinin mümkün olmadığını düşünmüş olabileceklerini söyler.⁷³

Eş'arîlere göre kesb, insana verilen irade ve kudretin fiillerin yaratılmasında etkisi olmadan nesne (makdûr) ile birlikte bulunmasıdır. Bir başka ifadeyle kesb, Allah'ın fiilleri yaratması sırasında insanda yarattığı, ancak fiillerin işleyişinde değil; yaratılışında hiçbir etkisi olmayan irade ve kudrettir.⁷⁴ Dolayısıyla insana etki etmeyen irade ve kudret verilmiş olmaktadır. Şu halde Eş'arîlere göre Allah insana etki etme

---

⁶⁸ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 13, 19-20.

⁶⁹ bk. İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf Cüveynî, *el-İrşâd ilâ kavâti 'l-edilleti fi uşûli'l-i'tikâd*, thk. Muhammed Yusuf Musa - Ali Abdülmüim Abdülhamid (Mısır: Mektebetü'l-Hancı, 1369), 199.

⁷⁰ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 11.

⁷¹ bk. Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Şerhu'l-'Akâ'id* (b.y.: Haznedâr Matbaası, 1970), 120.

⁷² Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 15.

⁷³ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 152.

⁷⁴ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 66.

gücü elinden alınmış bir irade ve kudret vermektedir. Allah'ın yarattığı fiille eş zamanlı olarak meydana geldiğinden dolayı biz onun etkili olduğu yanılığına düşmekteyiz. İşte Eş'arîler bu anlayışlarıyla insanda herhangi bir irade ve kudretin bulunmadığını iddia eden cebrî anlayışa yaklaşmaktadırlar.⁷⁵ Bu nedenle Eş'arîliğe *cebr-i mutavassita* adı da verilmiştir.⁷⁶

Hasan Çelebi'nin⁷⁷ (öl. 891/1486) naklettiğine göre bazı âlimler, Eş'arîliği salt cebrîye olarak da nitelendirmişlerdir. Bunlara göre kudretin varlığı fiildeki etkisiyle bilinir. Fiilde etkisi olmayan kudretin varlığından söz edilemez. Dolayısıyla Eş'arîlik insanın kudretini yok sayan cebrîyedir. Bu itiraza şu şekilde cevap verilmiştir: "İhtiyari fiiller, kudretin fiile tesir ettiğine şahitlik etmese de iradeyle birlikte olan kudretin varlığına zorunlu olarak şahitlik eder." Verilen bu cevaba karşılık da şu itiraz yapılmıştır: "Bu sorunu çözmez, aksine yukarıdaki itirazı güçlendirir. Çünkü kudretin zorunlu olarak varlığı fiillerdeki tesirinin varlığını da gerekli kılar. Çünkü tesir onun lazımıdır." Bu konudaki tartışmaları nakleden Abdülhamid Efendi, tercih edilen görüşün Devvânî'ye ait olduğunu belirtir. Devvânî, Eş'arî'nin kudreti *müessir* ve *kâsibe* şeklinde ikiye ayırdığını fiildeki tesirin kudretin göstergesi olduğuna dair görüşlerin birinci kısma yani müessir kudrete ait olduğunu, Eş'arî'nin savunduğu kudretin ise ikincisi yani kâsibe kudrete ait olduğunu ifade eder.⁷⁸

Abdülhamid Efendi'ye göre insan fiillerinde mutlak mecbur olsaydı teklîf⁷⁹ câiz olmazdı. Bilindiği gibi Eş'arî düşüncede hüsün ve kubuh aklî

⁷⁵ bk. Harpûfî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 3, 4, 5, 9, 11, 12, 15, 16.

⁷⁶ bk. Harpûfî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 3, 4, 5, 9, 11, 12, 15, 16.

⁷⁷ Hasan Çelebi 840 (1436) yılında Bursa'da doğmuştur. Münzevi hayatı nedeniyle ölüm tarihi kesin olarak tespit edilememiştir. Hasan Çelebi'nin Arap dili ve edebiyatı, mantık, kelâm, tefsir, fıkıh ve usûlü konularında eserler yazmıştır. bk. Cemil Akpınar, "Hasan Çelebi, Fenârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997).

⁷⁸ Harpûfî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 50-51.

⁷⁹ İnsan fiilleri bağlamında mezhepler arasında tartışılan önemli konulardan birisi de teklîf meselesidir. Teklîf muhataba külfet yüklemek anlamındadır. Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 130. Abdülhamid Efendi teklîf meselesinde mezheplerin görüşlerini şu şekilde hülâsa eder: "Mu'tezile teklîf meselesini adalet ilkesiyle açıklamakta ve Allah'ın insanların

değil naklîdir. Mu'tezile teklîf ile insanın fiillerinde mecbur olmasını paradoks olarak niteler ve cebri düşünceyi eleştirir. Eş'arîlerin teklîfi câiz görmeleri aslında onların insanın fiillerinde mecbur olmadıklarını düşündüklerini hissettirmektedir.⁸⁰ Cebriyye ve Eş'arîlerin görüşleri arasındaki fark; birincisinin insanın kudretini tamamen etkisiz olduğunu söyleyerek Allah'ın kudretini hâkim kılması, ikincisinin ise insanın kudretinin etkisini ve iradesini olumsuzlamasıdır.⁸¹

2.6. Mâtürîdîliğin Görüşü

Abdülhamid Efendi'ye göre her ne kadar Allah'ın kudreti insan fiillerinde müstakil ve belirleyici olsa da Allah Teâlâ âdetini ve hikmetini icra etmektedir. Şöyle ki; insanlar irade edip kudretlerini fiil ile ilişkilendirdikten sonra Allah Teâlâ fiili yaratmaktadır. Bunun nedeni dünyada güzel iş yapanları ahirette ödüllendirmek; kötü iş yapanları ise cezalandırmaktır. Böylece sebep-sonuç, mebde-meâd düzene girmekte ve bu durum Allah için hüccet haline gelmektedir. Âdetullah'a göre her ne kadar insanın kudretinin fiilin üzerinde bir etkinliği olmasa da insanın kudretinin irade ve tercihinin göre fiille ilişkilendirilmesi fiilin meydana gelmesinde zorunlu illet olması sonucunu doğurmaktadır. Allah'a ait olan etkin kudretin insanın kudreti üzerindeki deverânı ve insanın fiiliyle ilişkilendirilmesi nedeniyle insanın kudretine *kudreti kâsibe* denilmektedir.⁸²

Ebu Hanife'den nakledildiğine göre insana verilen kudret iman ve küfür gibi iki zıt fiili de yapabilmeye elverişlidir. Bu konuda herhangi bir

---

yararına teklifte bulunması gerektiğini dolayısıyla insanların güzel olan şeylerle mükellef kılınması gerektiğini, güç yetirilemeyen şeylerden insanın sorumlu tutulmaması gerektiğini düşünmektedir. Mâtürîdîler güç yetirilemeyen teklifini câiz görmezken buna karşın Eş'arîler güç yetirilemeyen teklifini câiz görmüşlerdir. Eş'arîler Allah'a nisbetle insan fiillerinde hüsün ve kubuh olamayacağını, O'na göre her şeyin güzel ve doğru olacağını, zira O'nun her şeyin maliki olduğunu, dilediğini dilediği şekilde yapacağını, O'nun hakkında hiçbir şeyin vacip olamayacağını söyleyerek konuyu izah etmişlerdir. Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 104-105; Gölcük - Toprak, *Kelâm*, 246-251.

⁸⁰ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 104, 105.

⁸¹ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 22.

⁸² Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 25.

ihtilaf yoktur. İhtilaflı husus, insana verilen kudretin nesnesi ile ilişkilendirilmesi noktasında ortaya çıkmaktadır. Mu'tezile kudretle insandaki kas gücünü anlamış; fiilden önce bulunmasının şart olduğunu ve iki zıt fiile taallukunun mümkün olduğunu ileri sürmüştür. Daha önce de geçtiği gibi Eş'arîler, insana verilen tek kudretin aynı anda iki zıt fiile elverişli olamayacağı kanaatinde idiler.⁸³

Mâtürîdî düşüncede Allah Teâlâ kulların fiillerini başka bir şeyin kendi kudretine katılmasına ihtiyaç duymadan doğrudan yaratabilir. Ancak hikmetinin gereği olarak âdetini kullarına verdiği kudret vasıtasıyla icra etmektedir. İnsanın irade etmesi ve kendi kudretini fiiliyle ilişkilendirmesiyle yaratmaktadır ki yaptıkları iyi işlere karşılık mükâfatı hak etsinler ya da yaptıkları kötülüklerin cezasını görsünler. Abdülhamid Efendi'ye göre Mâtürîdî düşüncede irade sahibi bir insanda dört unsur etkin haldedir. Birincisi *irade-i külliyye*dir ki buna *kasdî külli* adı da verilir. İnsanda potansiyel olarak var olan, fiilin tercihi ya da terki olan her iki tarafıyla da ilişkilendirilen yetidir. İkincisi ise *tercihtir* ki fiilin yalnızca tek tarafıyla ilişkilendirilir. Bunun yaratılmış olduğu hususunda mezheplerin ittifakı vardır. Üçüncüsü *selâmeti esbab* olarak adlandırdığımız insanın fiillerini yapabileceği organlarının sağlam olması ve şartların elverişli olması halidir. Dördüncüsü de *irade-i cüziyye*, *ihtiyârî cüziyye* ya da *kasdî cüzî* adını verdiğimiz somut, muayyen ve cüzî bir fiile taalluk etmesinden ibaret olan durumdur. Bunların hepsi Allah'ın mahlûkudur.⁸⁴

Abdülhamid Efendi'ye göre Mâtürîdî düşüncede kesb teorisinin diğer ismi irade-i cüziyyedir.⁸⁵ Mâtürîdîlere göre kesb teorisi insanın kudretini ve iradesini fiilde kullanması anlamına gelir. Bunun hemen ardından Allah Teâlâ fiili yaratır. Bu yaratma ve yaratmanın konusu olan makdûr (nesne), iki kudretin tesiriyle meydana gelmiş olmaktadır. Ancak iki kudretin etki yönü farklıdır. Fiil Allah tarafından yaratılır; insan tarafından ise kesb edilir. Abdülhamid Efendi Mâtürîdîlerin bu meseledeki görüşünü ifade ettikten sonra Teftâzânî'nin de aynı kanaatte olduğunu belirtir. Böylece Mâtürîdîliğin görüşünün isabetli olduğunu

---

⁸³ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 152.

⁸⁴ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 26.

⁸⁵ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 14, 33.

belirtmiş olur. İmam Mâtürîdî'ye göre kesb itibaridir ya da hâldir. İnsanın özgür iradesiyle kendisinden sâdır olur.⁸⁶ Teklîfin dayanağı olan irade-i cüziyyeye, kasd-ı cüzî ve azm-i musammem (kesin ve kati karar) adları da verilir.⁸⁷

2.7. Mâtürîdî ve Eş'arîlerin Görüşlerinin Mukayesesi

Abdülhamid Efendi, Mâtürîdîlik ve Eş'arîlik arasında yaptığı karşılaştırma sonucunda Eş'arî'nin görüşlerinin onu haklı çıkaramayacağını; bu meselede hak olan görüşün Mâtürîdî'nin görüşü olduğunu belirterek kendi tarafını ortaya koyar.⁸⁸ Çünkü Eş'arî düşüncede fiil öncesinde olduğu kabul edilen zorunlu kasd ve bunlar üzerine tertib edilen *şevk*, *tasavvur*, *tasdik* ve diğer durumların tamamı Allah'ın mahlûkudur. Zerre miktarı dahi insanın katkısıyla meydana gelen bir şeyin olmadığını söylemektedir. Öyleyse iradesi olmayan bir insan nasıl fiillerinde özgür olacaktır.⁸⁹ Mâtürîdî düşüncede ise kul ile kâim olan kudret, irade, aletler ve şartların gerçekleşmesi harici işlerden kabul edilir ve kul bunları kendi hâdis kudretiyle icat eder. Buna azm-i musammem adı verilir. Ancak azm-i musammem Allah'ın yardımından bağımsız da değildir. İnsan icat ettiğinde önce azm-i musammemi, akabinde de fiilini yaratır. İnsan azm-i musammemi icat eder; Allah da fiili yaratır.⁹⁰ Abdülhamid Efendi şöyle bir örnekle konuyu izah eder: Eş'arî'ye göre insan, bir kimseyi öldürmek isteyip de yakalanan kimse gibidir. O kimse hür değildir. Bu nedenle o kimse öldürmekten vazgeçti denilemez. Çünkü dış etkenden (Allah'ın iradesi) ötürü onun öldürmemesi vâciptir. Mâtürîdî'ye göre ise bir kimseyi öldürmek isteyen kimsenin kendisini yakalatmasıdır. Bu durumda o insan kendi iradesiyle yakalandığı için öldürmekten vazgeçti denilebilir.⁹¹

Abdülhamid Efendi, Eş'arî'nin yaşadığı coğrafyada ehl-i bidat ve Mu'tezile mensupları ile çok yoğun bir mücadele halinde olması nedeniyle bu konuyu detaylı bir şekilde tartıştığını, Mâtürîdî'nin ise insan

⁸⁶ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 33.

⁸⁷ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 25, 26, 33, 38.

⁸⁸ bk. Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 100-101.

⁸⁹ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 101.

⁹⁰ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 32.

⁹¹ Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 103.

fiilleri sorununu Eş’arî kadar detaylandırmadığını belirtir. Bu nedenle Eş’arî âlimlerine ait eserler bu konuyu ispatlamaya yönelik ileri sürülen delillerle doludur.⁹²

İnsan fiilleri meselesinde Bâkılânî’nin görüşlerinin Mâtürîdî’nin görüşleriyle benzerliği hususunda ise el-İsfahânî’nin⁹³ (öl. 749/1349) tespitlerinin yerinde olduğunu belirterek kendisine katıldığını belirtir. İsfahânî şunları söyler: “Ehl-i tahkik bu makamda cebr ve tefvîz olmadığını, ikisi arasında bir iş olduğunu söylemiştir ki hak olan görüş budur.” Abdülhamid Efendi, İsfahânî’nin bu görüşünü şu şekilde açıklar:

“Allah Teâlâ insanda kudret ve iradeyi yaratır ve fiillere tesir edebilme gücü verir. Dolayısıyla kudret ve irade kendi özleri itibariyle bağımsız olarak tesir edemezler. Onların tesiri Allah’ın yaratması sayesinde gerçekleşir. Allah Teâlâ bütün varlıkları vasıtalı ya da vasıtasız yaratmaktadır. Vasıta ve sebepler, özleri itibariyle sonuçlar üzerinde etkili olamazlar. Bilakis insanda yaratılan ihtiyarî fiillerin tesiriyle etkili olurlar.”⁹⁴

Yazar buradan şu sonuca gitmektedir: İnsanın fiili, kudreti ve ihtiyarı Allah tarafından yaratılmıştır. Öyleyse kulun meydana getirdiği fiil, Allah tarafından vasıtalı olarak yaratılmıştır.

Abdülhamid Efendi’ye göre insan fiilleri konusunda Mâtürîdî ve Eş’arîlerin görüşleri nettir. Mâtürîdîliğe göre insanın hâdis kudreti fiillerinde etkili, Eş’arîliğe göre ise etkisizdir. Bu nedenle Eş’arî’nin Cebriyeci olarak suçlandığını belirtir. Çünkü “kudreti etkisiz saymakla onu yok saymak aynıdır” demişlerdir. Örneğin Eş’arî düşünceye göre iradeli bir hareket ile mesela titreyen bir hastanın iradesizce elinin titreme hareketi farksızdır.⁹⁵

Mâtürîdî görüşün “her şey başlangıcı itibariyle Allah’a istinad eder” şeklindeki Eş’arî görüş ile uyum içerisinde olduğunu söyleyen Abdülhamid Efendi, bu kuralı tanımayanların sadece yıldızlara tapanlar,

---

⁹² bk. Harpûtî, *es-Simţu’l-‘abkarî*, 56-57.

⁹³ Ebü’s-Senâ Şemsüddîn Mahmûd b. Abdurrahmân b. Ahmed el-İsfahânî (öl. 749/1349). Eş’arî kelamcısıdır. (bk. Muhsin Demirci, “İsfahânî, Mahmûd b. Abdurrahman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/509-510.)

⁹⁴ Harpûtî, *es-Simţu’l-‘abkarî*, 29-30.

⁹⁵ Harpûtî, *es-Simţu’l-‘abkarî*, 21-22.

düalistler (seneviyye), Nazzam, Belhi ve onların takipçileriyle Cübbâ ve taraftarları olduğunu ifade etmektedir.⁹⁶

Kulun fiili yapan (muhasıl) olarak isimlendirilmesi, fiilin mahalli ve sebebi olması nedeniyledir.⁹⁷ Mâtürîdîler, şartlar ve sebepler elverişli olan fiil gerçekleştiğinde kulun kudretini *şart* ve *sebeb* olarak isimlendirirler. Eş'arîler ise sadece şart adını verirler.⁹⁸

Kul fiilleri meselesinde Ehl-i Sünnet'in iki kolu Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik arasında ittifak edilen konular olduğu gibi ihtilaf edilen konular da vardır.⁹⁹ Abdülhamid Efendi, şerhinin son kısmında yapmış olduğu değerlendirmede insan fiilleri konusunda Mâtürîdîlerin ve Eş'arîlerin on bir meselede ittifak ettiklerini, sekizinde ise ihtilaf ettiklerini belirterek bu meseleleri sıralar. Abdülhamid Efendi'nin yapmış olduğu bu tespitleri özet olarak maddeler halinde vermenin yararlı olacağını düşünüyorum.

2.7.1. İttifak Edilen Hususlar

1. İnsan Allah'ın kendisine yüklediği sorumluluklarını özgür iradesiyle yapabilen bir fâildir.¹⁰⁰

2. Her iki mezhebe göre de insanın kesbi vardır. Kesb, insanın fiillerinden sorumlu tutulmasının nedenidir.

3. İnsana Allah tarafından verilen istitâat fiille birlikte yaratılır.

4. İstitâat zamansal açıdan fiilden öncedir.

5. İstitâat fiilden önce, fiille birlikte ya da fiilden sonra olabilir. İnsanın sorumlu tutulmasına dayanak teşkil eden istitâat fiille birlikte veya fiilden sonra var olan istitâattır.

⁹⁶ Harpûti, *es-Simtu'l-'abkarî*, 32.

⁹⁷ Buna belagat ilminde mecâzi mürsel adı verilir. Kur'ân'da birçok örneği vardır. Meselâ: "İstersen orada bulunduğumuz şehre (şehrin halkına) ve aralarında geldiğimiz kabileye de (kafiledekilere) sor." Yusuf 12/82

⁹⁸ Harpûti, *es-Simtu'l-'abkarî*, 34.

⁹⁹ Abdürrahim Şeyhzâde, *Naẓmü'l-ferâ'id* (Mısır: Matbaatü'l-Edebiyye, 1317), 53-54.

¹⁰⁰ Abdülhamid Efendi, Eş'arîlerin görüşünü izah ederken onların kulun kudretinin fiil üzerinde etkisiz olduğunu savduklarını ve bu nedenle cebri bir anlayışa yaklaştıklarını ifade etmişti. Oysa burada onların insanın özgür iradeye sahip olması ve fiillerini özgürce işleyen fâil olmasından bahsetmekte; bu konuda Mâtürîdîler ile ittifak halinde olduklarından söz ederek çelişkiye düşmektedir.

6. İnsan, iradeli fiillerinin kâsibi iken, Allah yaratıcısıdır.

7. İnsan fiilleri meselesindeki isabetli görüş, selefin ortaya koyduğu tefvîz ve cebr arasındaki orta yoldur. Yani insan fiillerinde özgür olmakla birlikte tam bağımsız değildir.

8. İnsanın iradeli fiilleri de dâhil her şeyin yaratıcısı yalnız Allah'tır.

9. İnsan hür iradesiyle yaptığı eylemlerinde sadece âmil (fiili yapan) ve kâsibdir (kazanan).

10. Fâil-i muhtar, kâdir ve mürîd isimleri kıyaslanması mümkün olmamakla birlikte hem Allah hem de insan hakkında kullanılabilir.

11. Her iki mezhebe göre de kesb itibaridir. Yani dış dünyada varlığı söz konusu değildir. Mâtürîdîler kesb'i cüz-i irade ile aynı kabul ederken;¹⁰¹ Eş'arîler kulun kudret ve iradesinin senkronize bir şekilde makdûra taalluku olarak anlamışlardır. Açıktır ki bu birliktelik tamamen itibaridir.¹⁰²

2.7.2. İhtilaf Edilen Hususlar

1. Eş'arîler kesbi insan fiillerinin yaratılışında etkili olmayan hâdis kudret ve iradesinin fiilin gerçekleşmesiyle eş zamanlı yaratılması olarak anlarken; Mâtürîdîler, insanın fiillerini yapmaya veya terk etmeye yönelik kesin kararı olarak anlamışlardır.

2. Eş'arîler, "insanın iradeli fiillerinin asılları ve vasıfları onun etki alanında değil, ilgi alanındadır" derken; Mâtürîdîler, fiillerin asıllarının ilgi alanında olmasa da vasıflarının insan kudretinin ilgi alanında olduğunu söylemişlerdir.

3. Eş'arîler, insan kudretinin fiillerle alakalı olduğunu bilmek için onların yaratılışında etkili olmasını gerekli görmezken; Mâtürîdîler ilginin olması için etkinin olmasını zorunlu görmüşlerdir.

4. Seyid Şerif Cürcânî (öl. 816/1413) ve Âmidî'ye (öl. 631/1233) göre Eş'arîler, insanda yaratılmış olan irade ve kudretin fiillerin yaratılmasında etkisiz olduğunu kabul etmiş olsalar da esasen irade ve kudret, fiili halk edebilecek potansiyel güce sahiptir. Ancak Eş'arîlerden nakledilen meşhur görüş, her iki halde de etkili olamayacağı şeklindedir.

---

¹⁰¹ Abdülhamid Efendî'nin bu tespiti de problemlidir. Zira Mâtürîdî terminolojide irade kesbin bir alt parçası kabul edilir. (bk. Yavuz, "Kesb", 25/305.)

¹⁰² Harpûtî, *es-Simţu'l-'abkarî*, 150-155.

5. Eş'arîlere göre insanın kudreti fiilin aslına ve vasfına müessir değildir. Mâtürîdîlere göre ise fiilin aslına değil; vasfına müessirdir.¹⁰³

6. Eş'arîlere göre irade-i cüziyyenin insanda ortaya çıkması Allah'ın yaratması sayesinde. Mâtürîdîlere göre insana verilen iradenin tercihinin bir sonucudur.

7. Eş'arîlere göre insanda yaratılan külli ve cüz-i irade gerçek varlığa sahiptir. Mâtürîdîlere göre ise sadece cüz-i irade gerçek varlığa sahip değildir.

8. Eş'arîlere göre Allah'ın insanın fiillerinin aslını ve vasfını yaratması için irade ve kudretinin fiile yönelmesi şarttır. Mâtürîdîler ise bu şartı sadece fiillerin aslının yaratılması ile ilgili kabul ederler.¹⁰⁴

Sonuç

Bu makalede Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşamış değerli bir âlim olan Harputlu Abdülhamid Efendi'nin insan hürriyeti konusundaki görüşlerini kendisine ait olan şerhten süzerek arz etmeye çalıştık. Harputlu'nun tasavvufî yönü ağır basmakla birlikte yaptığı açıklamalarda son derece rasyonel bir yaklaşım sergilediği ve tasavvufi yorumlardan uzak durduğu görülmektedir. Onun İslâm filozoflarının görüşlerinin saptırıldığını ifade ederek onların kendi eserlerinden örneklerle Gazzâlî'nin ithamlarına karşı savunusu önemlidir. Ehl-i Sünnet'in yapmış olduğu içtihatları özellikle de Mâtürîdî yorumları sahiplenmekte; Cebriyye ve Mu'tezile'nin görüşlerini ifrat ve tefrit görüşler olarak nitelendirmektedir. Cebriyye'ye yaklaştığını ileri sürdüğü Eş'arîlerin görüşlerini eleştirerek başarısız bulup Mâtürîdîliği öne çıkarmış olsa da sonuçta onları da doğru kabul ettiği görüşün içerisinde değerlendirmektedir. Şerhinin sonunda yapmış olduğu genel değerlendirmede insan fiilleri konusunda doğru olan görüşün selef-i salihinin ve onların izini takip eden Eş'arîyye ve Mâtürîdîyye ekollerinin görüşü olduğunu ifade etmesi bu durumu özetlemektedir.

---

¹⁰³ Bu meselede Eş'arîlerin tamamının aynı düşüncede olduğunu söylemek doğru değildir. Nitekim daha önce geçtiği üzere Abdülhamid Hamdi Efendi'nin Bâkılânî ve İsferyânî gibi Eş'arî kelimclardan aktarmış olduğu veriler, onların Eş'arî'den sonraki dönemlerde Mâtürîdî düşünceye yaklaşmış olduklarını göstermektedir.

¹⁰⁴ Harpûtî, *es-Simtu'l-'abkarî*, 155-158.

Abdülhamid Efendi'nin mezhepsel taassubun etkisinde kaldığı söylenebilir. Zira görüşlerine bakıldığında Eş'arîlerin kesb teorisini derli toplu bir şekilde net olarak ortaya koyamadığı gibi birbirini nakzeden ifadeler kullandığı görülmektedir. Aynı şekilde Eş'arîlik ile Mâtürîdîliğin konuyla ilgili görüşlerini mukayese ederken de daha önce bizzat kendisinin tespit olarak verdiği bilgilerde de birbiriyle çelişen hususlara rastlamak mümkündür. Dolayısıyla Abdülhamid Efendi'nin her ne kadar klasik kelâm kaynaklarına nüfuz ettiği kabul edilse de objektif ve sağlıklı bir analiz ortaya koyduğunu söylemek zor görünmektedir.

Toparlayacak olursak Abdülhamid Efendi, Eş'arî ve Mâtürîdî ekollerin insan fiilleri konusunda cebr ve tefvîz arasında orta bir yol tutmalarını doğru bir tavır olarak değerlendirmiştir. Söylememiz gereken son bir husus ise Abdülhamid Efendi'nin konuyla ilgili kültürel mirasın etkisinden kurtulamaması, tekrara düşmesi ve yeni bir şeyler söylemekte oldukça çekinceli davranmasıdır. Eserin orijinal diyebileceğimiz yönlerinden birisi de konuyla ilgili çok sayıda kaynak isminin zikredilmesidir.

Kaynakça

- Akpınar, Cemil. "Hasan Çelebi, Fenârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/313-315. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Algar, Hamîd. "Hâlid el-Bağdâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/283-285. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 3. Basım, 2009.
- Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *Kitabü't-Temhid*. thk. Richard Yusuf Mekarisî el- Yesûî. Beyrut: Mektebetü'ş-Şarkıyye, 1957.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi u's-şahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413.
- Bursalı Mehmed Tahir Efendi. *Osmanlı Müellifleri*. thk. A. Fikri Yavuz - İsmail Özen. 3 Cilt. İstanbul: Meral Yayınevi, ts.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbü't-Tarîfât*. thk. Muhammed Abdurrahman Maraşlı. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1428.

- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkıf*. thk. Abdurrahman Umeyra. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-Ciyl, 1417.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *el-İrşâd ilâ kavâtı'l-edilleti fi uşûli'l-itikâd*. thk. Muhammed Yusuf Musa - Ali Abdülmüim Abdülhamid. Mısır: Mektebetü'l-Hancı, 1369.
- Çağrı, Mustafa - Hökelekli, Hayati. "İrade". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/380-384. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Demirci, Muhsin. "İsfahânî, Mahmûd b. Abdurrahman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/509-510. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ebü Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *Sünenü Ebi Dâvûd*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el. *Filozofların Tutarsızlığı*. çev. Mahmut Kaya - Hüseyin Sarioğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Gelenbevî, İsmail. *Hâşiye alâ Şerhi'l-Celâl. Adudüddin el-Îcî'nin el-Akâ'idü'l-Adudiyye*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1438/2017.
- Gölcük, Şerafettin. "Cehm b. Safvân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/233-234. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Gölcük, Şerafettin - Toprak, Süleyman. *Kelâm*. Konya: Tekin Kitabevi, 1996.
- Harpûtî, el-Hacc Abdulhamid b. Ömer en-Naimî el-. *es-Simţu'l-abkarî fi şerh-i ikdi'l-ceoherî fi'l-farq beyne kesb'l-Mâtürîdî ve'l-Eş'ari*. b.y.: Dersaâdet, 1305.
- İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İmâm Mâlik, Ebü Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvattâ*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413.
- İnal, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal. "Hamdi Efendi". *Son Asır Türk Şairleri*. 1/548-551. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969.
- İsfahânî, Râgıb el. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kurân*. thk. Muhammed Halil el-Aytânî. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1426.

- Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kādî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*. thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996.
- Karadaş, Cafer. "İnsan Fiilleri". *Kelâm El Kitabı*. ed. Şaban Ali Düzgün. 403-418. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Kaya, Mahmut. "Behmenyâr b. Merzübân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/354-355. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kaya, Mahmut. *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*. İstanbul: Klasik, 2017.
- Kemâleddin İbn Ebû Şerîf. *el-Müsâmere bi-şerhi'l-Müsâyere*. thk. Mahmud Ömer ed-Dimyâtî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Arûçî. Ankara: İSAM, 1426.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413.
- Şeyhzâde, Abdürrahim. *Nazmü'l-ferâid*. Mısır: Matbaatü'l-Edebiyye, 1317.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-. *Şerhu'l-Akâid*. b.y.: Haznedâr Matbaası, 1970.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-. *el-Câmi u's-şahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İstitâat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/399-400. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kesb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/304-306. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Said. "Hızır Bey". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/413-415. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yeşilyurt, Temel. "Harputlu Abdülhamid Efendi ve Hz. Peygamberin Üstünlüğü Meselesi". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2002), 19-32.
- Yıldırım, Arif. "Harputlu Hacı Abdulhamid Efendi'nin Bağdatlı Şeyh Halid'in İrade-i Cüz'iyeye Risalesine Yazdığı es-Simtu'l-Ebkari İsimli Şerhin Özeti". *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu*. thk. Fikret Karaman. 2/113-139. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.